

Eski Türklerde Toplumsal ve Siyasal Açından Şaman'ın Rolü¹

Ergun KALAYCI**

Geliş Tarihi (Received): 09.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 01.11.2021

Öz

Eski Türkler Orta Asya ve yakınındaki coğrafyalarda topluluk ve kabileler halinde yaşamışlardır. Bu arkaik dönemde ve bu coğrafyada yaşayan topluluklarla paralel biçimde var olan ve kökleri de parçası olduğu topluluk gibi geçmişe uzanan inanç sistemleri bulunmaktadır. Eski Türklerin kendi adlandırmaları ile “kam”, daha çok bilinen ve evrensel kullanımı ile “şaman”lar tarafından yönetilen ve uygulanan bu inanç sistemlerine “Şamanizm” adı verilmektedir. Şamanizm yalnızca bir inanç sistemi olarak görülmemelidir, başlı başına eski Türklerin coğrafyasında, kültürel ve toplumsal bir üst belirleyici olarak toplulukların ayırt edici bir niteliği olmuştur. Bu yapı içerisinde şaman hem transandantal aracılık halinin, toplumsal olana yansımaları olarak yöneten ve yönetilen arasında bir “aracı” hem de topluluk halinden topluma ve nihayetinde devletleşmeye gidilen süreçte bir anlamda “katalizör” görevi görmüştür. Ancak özellikle topluluktan topluma ve sonrasında devletleşmeye geçişte Şaman'ın rolleri değişime uğramıştır. Bu çalışma Şaman'ın yalnızca dini bir figür ya da mitolojik köklere sahip bir büyücü olmadığı bunların yanı sıra topluluk içindeki toplumsal rollerinin neler olduğu üzerinde duracak ve bahsi geçen bu rollerin ve Şaman figürünün geçirdiği değişimlerin yapısını ve etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Şamanizm, Şaman.

The Role of the Shaman in Social and Political Perspectives in Ancient Turks

Abstract

The ancient Turks lived in communities and tribes in Central Asia and nearby geographies. There are belief systems that exist in parallel with the communities living in this archaic period and geography and that extend back to the past, such as the community with which it is rooted. "Kam", as the ancient Turks call it, is more commonly known and universally used; and these belief systems, which are led and implemented by "shamans", are called "Shamanism". Shamanism should not only be seen as a belief system, but in itself, in the geography of the ancient Turks, it has been a distinctive quality of communities as a cultural and social determinant. Within this structure, Shaman acted as both an "intermediary" between the governed and the governed as a reflection of the transcendental mediation state on the social one, and a "catalyst" in a sense in the process from community to society and ultimately to nationalization. However, the shaman's role has changed, especially in the transition from community to society and then to nationalization. This study will focus on what the shaman is not only a religious figure or a wizard with mythological roots, but also what their social role is within the community and aims to examine the structure and effects of these roles and the changes undergoing by the Shaman figure.

Keywords: Ancient Turks, Shamanism, Shaman

¹ Bu makale, Prof. Dr. Tuncay Önder danışmanlığında yürütülmekte olan doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ergun.kalayci@hbv.edu.tr

Giriş

Eski Türkler ve Şamanizm ile ilgili gerçekleştirilen çalışmaların yetersizliği ilgi eksikliği değil bilgi eksikliği ve bu dinin sadece bilinmediğinden değil bilinemez olduğu önyargısından ötürüdür. Barthold'a göre eski Türk topluluklarının fikri durumlarını ya düşün dünyalarını anlamak, onların dinsel inançlarını anlamaktan geçmektedir. Özellikle Sibiry Şamanizm'ini tartışan düşünürlere göre, bütün tanımlama ve terimlere kaynak olan mitoloji ve din doğru bir şekilde anlaşılmazsa, yüzeysel bir kavrayıştan öteye geçilemeyecektir (Roux, 2011, s. 47-48). Eski Türk topluluklarının inanç sistemleri büyük bir ölçüde Şamanizm inancı ve unsurları ile karakterize edilmiştir. İç ya da Orta Asya olarak adlandırılan coğrafyada, animizm ve totemizm gelenekleri ile kaynaşmış ve paralel biçimde bölgenin manevi yaşamında merkezi bir yer tutan Şamanizm, kurumsallaşmış herhangi bir doktrin ya da rahiplerin olmadığı bir inanç sistemidir (Wang, 2011, s. 91). Bu bağlamda eski Türk topluluklarının mitolojisini ve dini yapılarını anlamak, bu dönemde hem topluluk hem de inanç düzeyinde yadsınamayacak bir aktör olan² Şaman'ın etkisi ve rolünü incelemek, yine aynı döneme dair birçok ipucu barındıran bir konu olarak gözlemlenmektedir.

Eliade, en ilkel toplumların dinsel hayatlarının oldukça karmaşık olduğunu söyleyerek ne animizme ne totemizme ne de atalar kültürüne indirgenemeyeceğini söyler ve bu toplumların belleklerinde Tanrıya atfedilen özelliklere sahip yüce varlıkların olduğunu belirtir (Eliade, 2003, s. 32). Bütün bunlardan yola çıkarak sorulması gereken bir soru; bu eski toplumların sahip olduğu inanışlar bir tür doğa dini mi yoksa 18. ve 19. yüzyılın başında düşünüldüğü şekliyle doğacı bir mitoloji mi? sorusudur. Ağaç ve su kültleri veya gökyüzüne dair kültlerden bahsediliyorsa bu şekilde düşünmek doğrudur. Brosses, Combes ve Lubbock'un fetişizmidir diyebilir miyiz?³ Bu sorunun cevabı da evet zira putlar burada önemli bir rol oynuyorlar. Atalar kültürü (dini) mü ya da Spencer'in Manizmi mi?⁴ Bir bakıma bu da doğru gözükebilir. Animizm öncesi inancı mı? Frazer⁵, Marett⁶ ve de Durkheim'in⁷ açıkladığı üzere büyü ve dinin güçlü bir birlikteliği mi? Şüphesiz yaygın dinlerden herhangi birisinden daha fazlasıdır. Ancak çok daha fazla olarak, asıl belirgin öğelerini oluşturan Tylor'un⁸ algılamış olduğu biçimiyle animizm söz konusudur, zira genellikle ruh diye tanımlanan şey, her yerde hazır ve nazırdır. Bunun yanı sıra

² “Şamanizmin bugün Altay toplumlarının dinsel temellerinde temel görüngü oluşu hiçbir şekilde şüphe götürmez. Geçmişte temel olup olmadığı daha az kesindir, ancak varlığını tarihöncesinden beri sürdürdüğü neredeyse şüphe götürmez (Roux, 2011, s. 51).”

³ (Lubbock, 1882), (Morris & Leonard, 2017).

⁴ (Spencer, 1896).

⁵ (Frazer, 2004).

⁶ (Marett, 1909)

⁷ (Durkheim, 2005).

⁸ (Tylor, 1871).

Lang'in⁹ tepki çeken yaklaşımına göre çok tanrılı bir tek tanrıcılık ve Schmidt'in¹⁰ geçici ama eşsiz bir başarı ile tekrar ele aldığı bir görüşe göre totemizm ve Şamanizm'dir (Roux, 2011, s. 60).¹¹ Dolayısıyla eski Türk topluluklarının tarihi, dinleri ve mitolojik anlatımları şaman figüründen bağımsız düşünülemez. Bu nedenle Şaman'ın toplumsal rolünü çeşitli boyutlarıyla ele almak, bize bu eski topluluk hakkında önemli ipuçları verebilecektir. Sadece Şaman'ın değil, herhangi bir olgunun kökenlerine dair kesin bir belirleme çabasına girmek -en azından bu çalışma için- anlamlı gözükmemektedir. Zira kökene dair her tartışma imkânsızlığın mührüyle damgalanmıştır. Köken, bir tür büyülenmeye yol açan ve bizlerde izler bırakan, zamansallık gereği sürekli uzaklaşılacak ve bizi yaratan bir "tapınak"tır (Enriquez, 2019, s. 195-196). Şaman'ın toplumsal rolünü ele alırken bilimsel bir kesinlikten bahsetmekten ziyade, bir araştırma ve bir süreç olarak kabul etmek ve ona göre yorumlamak daha anlamlı gözükmektedir.

1. Şaman ve Toplumsal Durumu

Şamanizm ve Şaman, yalnızca eski Türkler ve Orta Asya bağlamında ele alınamayacak kadar eski tarihlere uzanmakta olan olgulardır. Gerek kökeni gerekse de ilkel toplulukların hayat tarzları düşünüldüğünde kolayca arkaik olarak adlandırılabilir. Tarihöncesine ait olan bu olgular, bahsi geçen dönemlerde ortaya çıkmış ve eski toplumlarla adeta kaynaşmıştır.

Türk kavimleri hem örf, adet, gelenek, görenek olarak hem de halk arasında adlandırılan tüm kültürel öğeleri ve inanç şekilleri olarak çok eski köklere sahip topluluklardır. Şaman ile topluluk arasındaki ilişkiler bütünü ile söz konusu bütünün ekonomik, kültürel ve siyasi işlevlerinin ne olduğunun anlaşılması, eski köklere sahip inanışlar bütününün farklı bir yönden ele alınması ile gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Şaman'ın sadece dini yönü değil, topluluğun bir araya gelişinde veya toplum olma sürecinde varsa bir "toplumsal ajan" rolü görülmeye

⁹ (Lang, 1897).

¹⁰ (Schmidt, 1964).

¹¹ "Şamanizm, milattan önceki devirlerden bu tarafa Türklerin ve etrafında yer alan toplulukların Orta Asya'da yaşadıkları coğrafyalarda, şaman veya kam olarak adlandırılan kişiler tarafından yönetilen inanç ve uygulamalar bütününe verilen addır. Konu ile ilgili tartışmalar ikiye ayrılabilir. Bir takım düşünürlere göre bu inanç sistemi, İslamiyet, Hıristiyanlık veya Budizm gibi tam manası ile teşekkül etmiş bir din olmayıp, tanrılar, ruhlar ve insanlar arasındaki ilişkiyi belirleyen bir sistem ve tekniktir. Diğer bir görüşe göre ise, Şamanizm bir din olarak kabul edilmekte, ancak onu tam anlamıyla kavrayabilecek bilgi eksikliği nedeniyle açıkça ortaya konulamamaktadır." (Çoruhlu, 2010, s. 15). Bu tartışma yerini uluslararası literatürde de almıştır. Birçok düşünürün görüşüne göre Şamanizm ile ilgili temel sorunsal, onun nasıl tanımlanacağıdır. Sagaster bunu kısa ve öz bir şekilde ifade etmiştir: Şamanizm sadece Asya ve Amerika'nın çevresel halklarında mı yoksa tüm dünyada mı bulunur? Bu bir din mi yoksa dini bir teknik mi? Tarih öncesi dönemlerden izler mi bırakmıştır, yoksa sadece tarihi dönemlerden bulunabilecek güvenilir kaynaklar mıdır? (Kværne, 2009, s. 19). Tartışmaların odağında Şamanizm'i bir din olarak kabul edenler ve bunun din değil yalnızca yerel bir inanış olduğunu düşünenler bulunmaktadır. Buna karar vermenin yanı sıra bizzat önemli olan, Şamanizmin tarih öncesi dönemlerden izler taşıyıp taşımadığı ve Şaman'ın tüm bu unsurlar arasında ve dolayısıyla toplumsal yapı içerisindeki yeridir. Konu ile ilgili birçok araştırmaya göre de, Şamanizmin Animizm ve Totemizm ile ilgili bağları sabit olup, tarihöncesi dönemlerden etkilendiği ve bu etkileri uğradığı tüm değişikliklere rağmen taşıdığıdır.

çalışılacaktır. Söz konusu rol, hem topluluğun toplum olabilme sürecinde bir anlamda katalizör hem de topluluğun unsurları arasında aracı olarak görünüm kazanmaktadır. Aracılık aynı zamanda, Şaman'ın evrenler arasında yolculuk yapabilme yeteneği olduğuna inanılmasından kaynaklanan ve dolayısıyla kendiliğinden edinilen bir roldür.

Elde olan bilgiler ışığında Şamanizm'in milattan sonra birinci yüzyıldaki haliyle gösterdiği karakteristik özelliklerinin, bin yıl sonra gösterdiği özellikleri ile aynı olmasını oldukça olası kabul etsek de, bu konuda kesin bir kanaat geliştirilmesi mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Şamanizm ile ilgili araştırmalarda genellikle, esas oluşturacak kesin bilgilerden söz etmekten kaçınılmaktadır. Örneğin şamanların göğe yolculuk yaptıkları söylemi ile ilgili doğrudan, bu yolculuğun nasıl yapılmış olabileceğine dair bir kanıt/anlatı veya yazılı belge yoktur (Roux, 2015, s. 117). Ancak eski Türklerde toplumsal hayatın dinamikleri içerisinde Şaman'ın dini yetkileri önemli bir yer tuttuğu için birçok Türkolog ve tarihinin aktarımı sabittir. Törenleri yönetir, insanların sosyal hayatta karşılaştığı problemlere çözüm bulma amacıyla başvurduğu bir tür mercii görevi görür, diğer bir yanıyla tıbbi sorunlara da çare olmaya çalışır. Ancak dini ve şifacı yönleri dışında Şaman'ın toplumsal yapı içerisinde hem ruhsal âlem ve dünya arasında hem de topluluk ve yöneten arasında bir "aracı", topluluktan topluma geçişte sosyolojik bir figür olmak gibi görevleri de bulunmaktadır. Tabi ki şaman çoğu zaman bunları bir görev olarak, yapması gereken bir iş olarak önceden belirlemez ya da ona bu görevler bahşedilmez¹², kendiliğindenlik aslıdır.

Şamanlığın eski kandaş toplum inancı olduğu ve gens kaynağına dayandığı varsayılmaktadır. Güney Asya coğrafyasındaki Şamani kültürler ve uygarlık dinlerinin oluşumundaki etkisi yadsınamayacak bir durumdur. Dolayısıyla Şamani unsurlar, uygarlık platformunda biçim değiştirerek varlığını sürdürebilmiş ve zaman içerisinde motifler¹³ düzeyine inmişlerdir. Çalışmada detaylı olarak ele alınmamakla beraber, Buda dininin esasen Şamanizm kökenli olması hakkında 11.yüzyılda El Birunî tarafından öne sürülen görüş, daha sonraları çeşitli Hindoloji uzmanları tarafından da onaylanmıştır. El Birunî, Çin ve Hint Budizmini, Tokuzoğuzlar olarak anılan eski Türk boylarının şamanlığı ile bir araya getirerek, insanların bu dinlerin ortaya çıkışından evvel hep Şaman olduklarını ve yeryüzünün Şarkî

¹² Şamanın da belirli teknikleri öğrenmesi gerekebilir, ancak bu sadece kendi güçlerini kullanmanın yolunu öğrenmek olarak düşünülebilir. Onu toplum yapısı içerisinde yetişen bir rahipten ayıran şeylerden en önemlisi de budur. Şaman belirgin bir serbestlik sahibidir, rahip ise belirli işlevleri yerine getirmek için toplum tarafından seçilen ve eğitilen bir kişidir. Şaman serbest meslek sahibidir; rahip, belirli işlevleri yerine getirmek için toplum tarafından seçilen ve eğitilen bir kişi. Şamanlar kişisel doğüstü deneyimlere ve buna uygun mizaca sahip bir şekilde doğarlar (White, 2007, s. 193).

¹³ Buna örnek olarak, Şamanizmin artık bir dini inanç olarak yaşanmadığı coğrafyalarda dahi kültürel ve toplumsal hayatta karşımıza çıkan, bir halı ya da kilim motifi, mezarlık taşında yer alan ya da bir yapı içerisinde işlenen bir "çarkıfelek" veya en basit hali ile tütsü, saç ya da nazar ile ilgili inanış ve uygulamalar gösterilebilir.

kısımlarında yer aldıklarını öne sürmüştür. Hint, Çin ve Tokuzoğuzlar'da bu eski inanışların bakiyeleri bulunmaktadır demiştir. Şamanî Asya'nın tarihöncesi özellikleri, giderek uygarlaşan Hint ve Çin coğrafyası için bir "ilk" ortam olmuş, uygarlık sürecinde gelişen yeni ve gerçek dinler bahsi geçen uygarlıkların genel ve kendine has yapılarını yansıtır bir kimliğe sahip olarak zaman içerisinde kandaşlık-uygarlık ilişkilerinde yeni boyutlar ortaya çıkmıştır. Bu ilişkilerde çoğu kez göz ardı edilen ancak özellikle Asya için çok daha açık biçimde görülebilecek olan şey, uygarlığın ilk ortaya çıkışı esnasında kandaşlık inançlarının silinemeyen izleridir (Hassan, 2015, s. 35-37).¹⁴

Göçebe toplulukların farklı dönemlerde dahi ortak özellikler göstermeleri dolayısıyla bir "toplum" olabilme çabaları ve birçok farklı noktada filizlenmeleri açısından ele alınmaları gereken coğrafya Asya'dır. Altay toplulukları, diğer tüm dinsel olguların farklı farklı görünümüne sahip olmalarına karşın, Şamanizm söz konusu olduğunda oldukça dikkat çekici bir eşbiçimliliğe sahiptirler. Bu toplulukları, kabileleri, kandaş örgütlenmeleri sosyo- ekonomik olarak incelemenin ve bunu bilimsel anlamda görebilmenin yolu, hayat tarzının bütünsel anlamda yansıdığı inanç sisteminden, dolayısıyla Şamanlıktan geçer. Bu da Şamanizm'in ve şamanın toplumsal rolünü önemli kılmaktadır (Hassan, 2015, s. 42) ; (Roux, 2011, s. 63).

Şamanizmin gelişim süreci dönemlere ayrılmaktadır. Çeşitli düşünörlere göre değişkenlik göstermekle birlikte, genel kabul görmüş ve toparlayıcı bir dönemselleştirme olarak Ümit Hassan'ın, Abdülkadir İnan ve Saadettin Buluç gibi tarihçilere dayandırarak gerçekleştirdiği tasnif öne çıkmaktadır (Hassan, 2015, s. 43-44). Buna göre ilk büyük dönem, şamanlığın görece daha saf ve kandaş toplumun içindeki gelişimini gösteren halidir. Bu dönem inanç bakımından saf "kutsallık inancı" olarak adlandırılır. Her şeyin kutsal olarak kabul edilebildiği, toplulukların ve bunların hayat tarzlarının alt ve üst olarak birbirinden ayrılmadığı dönemdir. Devamındaki dönemde ise Orta ve Kuzey Asya'da "cedd" kültürünün¹⁵, kutsal ve yarı kutsal figürlerinin ortaya çıktığı görölmektedir. Bu evrede "yeraltına gitme", "kötü ruhlarla

¹⁴ Etimolojik olarak "şaman" kelimesini inceleyen düşünörlere, doğrudan ya da dolaylı olarak Sanskritçe şramaņa ve samasa (Budist keşiş) ile ilişkilendirerek, kelimenin Hint kökenini benimseme eğiliminde olmuşlardır. Onlara göre şaman kelimesi, Budist rahiplere verilen Sanskritçe şramaņa'nın bir tür yozlaşmış halidir. Son yapılan araştırmalar da Sanskritçe olan bağlantılarının yanında, "şaman" kelimesinin Çin'in kuzeybatı bölgesinde (Tokharian) kullanılan hali ile Tunguzca saman-şaman'ı ilişkilendirerek açıklamıştır. Tocharian ya da Toharca, Hint-Avrupa dil ailesinin soyu tükenmiş bir dalıdır (Wang, 2011, s. 95-96).

¹⁵ Atalar / Cedd kültürü. "Atalara tapınma, bir ölçüde hayvanlara tapınma ile birlikte düşünülebilir, çünkü ata kabul edilen hayvanlar da bulunmaktadır. Burada, hayvanın hayat verdiği, kavmin ya da ailenin gerçek kurucusu olan atayı dikkate alıyoruz. En eski zamanlarda, atalara tapınma, kökenlere ilişkin mitin bölgesinde gelişmiş ve böylece belirli bir coğrafî yere bağlanmıştı (Roux, 2000, s. 81)." "Bu konunun proto-Türk devirlerinde görölen tözler/putlarla olan ilişkisi de sabittir. Türk mitolojisinde erken devirlerden itibaren ortaya çıkan tözler yani idoller esas olarak animizm ve fetişizmle de ilgilidir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. (Bozkurt, 1995) ve (Kafesoğlu, 1980). Eski Türk devirlerinde inanılan hayvan-ana veya hayvan-ata kültlerine de işaret etmektedir. Bu konuyla ilgili en ilginç ve tanınmış örnek Oğuz Türkleriyle ilgilidir (Çoruhlu, 2010, s. 58-61)."

mücadele”, “şamanın “vecd ve cezbe” durumunda ruhlarla iletişime geçebilmesi” gibi unsurlar ortaya çıkmakta, toplumsal olarak da babahanlık anahanlığa¹⁶ üstün gelmeye başladıkça “yerüstü-yeraltı” ya da “ak-kara” şaman ayrımları yerleşmeye başlamaktadır. Babahanlığa paralel olarak tarihsel anlamda uygarlık etkileri de görülmeye başlamıştır. Daha önce de bahsi geçen eski Türk boylarının inanışları ile Hint, Çin Budizm’inin birleşmesine dair fikirlere ek olarak, güneyden gelen bu etkiler de bir sıralamaya göre derecelendirilmiştir. Buna göre bu etkilerin ilki Mezopotamya kaynaklıdır. Bunu takip eden etkiler ise İran coğrafyasından gelmektedir. En geç etki yolları ise, Budizm ve Lamaizm kökenlidir.¹⁷

Şamanizm, kökeni ve genel özellikleriyle ve kandaş toplulukların hayat tarzları bakımından arkaik bir temele uzanmaktadır. Dünyanın gelişim süreci ele alındığında tarihöncesine ait bir olgudur ve medeniyetlerin henüz yeryüzünde bulunmadığı dönemlerde ortaya çıkmış ve toplulukla bütünleşmiştir. Şamanlığın oluşum süreci, uygarlığın ortaya çıkışı ele alındığında en az 20 ila 25 bin yıl öncesine dayanır (Hassan, 2015, s. 53). Çin kaynaklarına göre eski Orta-Asya Şamanizm’inin esasları Gök Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata ve ateş kültleri gibi öğelerdi. Dini törenlerin de belirli bir düzen içerisinde gerçekleştiği de tahmin edilmektedir (İnan, 2017, s. 2). Şamanizmin ayin ve törenlerinde yöneten ya da ruh âlemi ile dünya arasında bir tür aracılık görevi gören kişiye “Şaman” denir. Bunun eski Türklerde karşılığı “kam”dır. Altay Şamanistleri de şimdiye dek “kam” kelimesini kullanır ve törene de “kamlama” adını verirler. Yakutlar erkek şamana “oyun” kadına ise “udagan” derler. Moğolca’da ise erkek şaman “bö veya böge” kadın şaman da yine “udagan” olarak adlandırılır. İslam dinini kabul eden Türkler de “kam” kelimesi unutulmuştur. Kırgız-Kazaklar şamanın yerine “baksı” kelimesini kullanır. “Şaman” kelimesi Türkler ve Moğollar tarafından kullanılmaz. Batı literatürünün yoğun olarak kullandığı genel bir ifade olarak kullanılan “Şaman”, aslen Ruslar tarafından Kuzey Sibirya’da Tunguzlardan öğrenilen bir kelimedir. Kelimenin etimolojik kökeninin¹⁸ tartışması devam etmekte, kam, kaman kelimelerini tercih edenler olmakla birlikte, şaman daha baskın ve evrensel olarak kullanılmaktadır (Wang, 2011) (İnan, 2017, s. 67).

¹⁶ Eski Türk tarihi ile ilgili olarak, anahanlık ve babahanlık tartışmaları sık sık gündeme gelmektedir. Buna göre eski Türklerde kavim/kabile dönemi ve daha öncesinde toplumsal yapı içerisinde kadın figürü güçlü konumdadır. Bu konu ile ilgili daha geniş açıklamalar için Bkz. (İnan, 1948); (Hassan, 1984); (Hassan, 2015).

¹⁷ Şamanizmin hangi coğrafyadan ya da medeniyetten ilk veya daha çok etkilendiği, daha çok geniş bir tarihsel çalışmanın net olarak belirleyebileceği bir sorunsaldır. Bizce eski Türklerde şamanın toplumsal rolünü ve etkilerini belirleyebilmek için, önce kimin etkilediği değil, hangi uygarlığın nasıl ve ne derecede etkilediği ve bunun yarattığı sonuçlar önem arz etmektedir.

¹⁸ Kelimenin kökenine dair tartışmalarda, sanskritçede “rahip, zahit” anlamına gelen “ramana” ile aynı kökten geldiğini ileri sürülmektedir. Bunun yanında “zıplayan, dans eden” anlamına gelen bir Mançuca kelimeden türediği de iddia edilmektedir.

Eliade'ye göre, çeşitli yanlış anlamaların önüne geçebilmek ve sihrin veya büyücülüğün tarihini daha açık görmek amacıyla, “Şaman ve Şamanizm” terimlerinin kullanım alanları sınırlandırılmalıdır. Şaman da bir nevi sihirbaz veya otacı hatta bazı durumlarda ruh sağlığı ile ilgili üzerinde şüpheler olan kişi olmakla beraber¹⁹, o bunlardan farklı olarak ruhgüder²⁰, rahip, mistik figür veya ozan da olabilir. Arkaik toplumları bir bütün olarak ele aldığımızda dinsel ve sihirsel görünen ortamın ortaya çıkardığı bulanık, bir nevi “gri kütle” içerisinde, Şamanizm kendine has bir yapılaşmanın özelliklerini taşır ve daha çok belirginleştirilmesinde fayda olan bir “tarihe” sahip olduğunu da gösterir (Eliade, 2018, s. 24). Orta Asya ve Sibirya Şamanizm'inin, dünyanın geri kalanında dağınık ve yaygın olarak karşılaşılanlardan üstünlüğü ya da farklılığı, kendine özgü teknikleri devreye sokan kendine has bir ideoloji içerisinde bütünleşmiş şekilde yer aldığı bir “yapı” olarak kendini göstermesidir. Şaman'ın tüm deneyimleri, dinsel ideolojinin katmanlaşmasına, mitolojiye ve törenler sistemine önemli etkilerde bulunmuştur. Orta Asya, Sibirya ve genel olarak bu bölgedeki kuzey topluluklarının ne ideolojileri ne mitolojileri ne de törenleri, bizatihi şamanlarının yarattığı öğeler değildir, Şamanizm'den önce ya da en azından ona paralel olarak var olmuşlardır ve aynı zamanda ayrıcalıklı bir ruhban sınıfının değil, genel dinsel yaşantının öğeleridir (Eliade, 2018, s. 24-28). Özellikle topluluk biçiminde, kabileler halinde yaşantının sürdüğü dönemlerde, sosyal hayatın gelişimi içerisinde ortaya çıkan bu öğeler, kendiliğindenlikle serpilir ve gelişir, Şamanizm'in sadece bir din, şamanın da sadece bir dini öğe olmasının önüne aslında daha baştan geçer. Topluluktan topluma geçiş sürecinde, tüm inanç motifleri, doğa anlayışları, sosyal düzeni kabile düzeyinde olsa da sağlamaya etkisi olan tüm kurallar, bölgenin dünyanın geri kalanından farklı bir inanç sistemi geliştirip ve de bu inanç sisteminin topluluğa özgü bir ideoloji haline gelmesinde etkili olmuştur.

Şamanların genel olarak tasnif edilişlerine bakıldığında bu konu ile ilgili çalışmalar yapan düşünürlerin bir fikir birliğine vardığını düşünmek oldukça güçtür. Zira birçok düşünür eserlerinde ak-kara şaman ayırımına ve bununla birlikte iyi ve kötü şamanların olduğuna değinmekte, buna karşın yine bazı düşünürler de böyle bir ayırımın bulunmadığı ya da en

¹⁹ Boyer, şamanların kültürel bir sapmanın sonucunda ortaya çıkan figürler olmadığını ve bazı kültürlerde şamanların düşünülenin aksine psikolojik olarak dönemdeki sosyal eşlerinden veya çağdaşlarından daha sağlıklı olduğunu düşünmektedir. Bkz. (Boyer, 1969, s. 307-308).

²⁰ Yun. Ψυχοπομπός. İng. Psychopomps. Ruhların rehberi. Psikopomplar, sorumlulukları yeni ölen ruhlarla dünyadan ruhlar dünyasına kadar eşlik etmek olan birçok dinde yaratıklar, ruhlar, melekler veya tanrılarıdır. Cenaze sanatında sıklıkla karşımıza çıkan psikopomplar, farklı zamanlarda ve farklı kültürlerde antropomorfik varlıklar, atlar, geyikler, köpekler, kırbaçlı vasiyetler, kuzgunlar, kargalar, akbabalalar, baykuşlar, serçeler ve guguk kuşu olarak tasvir edilmiştir. Kuşlar olarak görüldüğünde, genellikle büyük kitleler halinde, ölenlerin evinin dışında beklerken görülürler (Liddell & Scott, 1940, s. 2026).

azından çok sonraları üretildiği yönünde görüş belirterek²¹, ak şaman ifadesinin ak-kara ayırımından değil, şamanı onurlandırmak amacıyla ona verilen bir sıfat olduğunu düşünmektedir. Seyidov'a göre Şamanların ak ve kara diye ayrılmaları ya da onların gökyüzüne çıkmaları, yeraltı ruhları ile ilişki kurabilmeleri veya her iki âleme de gidip gelebilmeleri anlatıları, eski Türk dininin gök ve yer prensiplerine dayanması ile alakalıdır. Ak sıfatı aynı zamanda Ülgen'e de atfedilen bir renk simgesi olduğu için, ak şamanlar kara şamanlardan daha kutsal kabul edilir. Bununla birlikte kara şamanlar yeraltı ruhları ile ilişki kurabildikleri için diğerlerinden daha çok çekinilen şamanlar oldukları düşünülmektedir. Bunun bir örneği olarak Eliade, kadın şamanların gökyüzüne çıkabilme özellikleri olmadığından, daima kara şaman olarak kabul edildiklerini söyler, bu da yine erken değil geç döneme ait bir kabul olarak düşünülmektedir (Çoruhlu, 2010, s. 64-65). Yine Eberhard'ın aktardığına göre Toba²² Devletinin ilk zamanlarında kadın şamanlar sıklıkla devletin dini törenlerinde görülüyorlardı (Eberhard, 1996, s. 43). Göçebe özellikler gösteren eski Türklerin sahip olduğu serbest yapı, kadınların toplumsal yaşamda kendini gösterebilmesine de olanak veriyordu. Bu durum kadın savaşçıların varlığı, kadın şamanların olması, devlet görevlerinde yükselebilmelerinden de izlenebilir.²³ Şamanların toplumsal rolleri ve toplumsal düzen içerisinde yer aldıkları konum ile birlikte düşünüldüğünde, topluluk ya da kabile düzeninden toplumaşmaya geçişte, kadınların işbölümünde paylarına düşen konumun değişimi ile birlikte de ele alınabilir. Kadınların belirli bir alanda kısıtlı kalmaları ya da belirli görevleri üstlenmeleri, göçebe Türklerde de gözlemlenmektedir. Gökyüzüne çıkan ya da tanrı Ülgen'in sıfatları ile nitelenen ak şaman olamayan kadın şamanlar yalnızca yerde kalabilmekte, dolayısıyla yeraltı ruhları ile ilgili ilişkiler kurabilen ve bununla bağlantılı niteliklere sahip olabilen kadın şamanlar, zaman içerisinde korkulan, çekinilen ya da dışlanan bir konuma sahip olma özelliklerini güçlendirecektir.²⁴ Toplumlaşmanın getirdiği bu etkin yapı, kadın şamanları zaman içerisinde giderek bir nevi “cadılaştırarak” ve şamanlar arasında edilgenleştirilecek ve silikleştirecektir. Birçok düşünürün üzerinde mutabık olduğu ilk şaman ya da kamın bir hayvanla olan

²¹ Bkz. (Hassan, 2015, s. 67), (Çoruhlu, 2010, s. 65).

²² Toba/Tabgaç devleti. Orhun yazıtlarında da adı geçen, eski Türk kabilelerinin bir dönem bağlı buldukları ifade edilen, Çin Devleti ya da Çinli halk manasında da kullanılan devlet adı.

²³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. (Ögel, 1982), (Togan, 2019), (Roux, 2007), (Roux, 2014).

²⁴ “Değişken ilişkilerden oluşan Asya ve Türk kandaşlığı, göçebe dönemi ve onun öncesinde de avcılığa dayanmaktaydı. Örgüt ile inancın üst üste yığılması, daha eskilere gidildikçe ayırt edilemez hale geliyor; görece yeni kalıntılarda ise, “eski”nin değişimle birlikte nasıl “yenileştiği”, hele Türk topluluklarında babahanlığın kesin zaferinden sonra nasıl “yenileştirildiği” görülebiliyordu” (Hassan, 2015, s. 120).

birliktelikten²⁵ dünyaya geldiği ve kadın olduğu varsayımı ele alındığında bu toplumsal rolün dönüşümü daha iyi anlaşılacaktır.

Hultkrantz'a göre Şamanizm dört önemli bileşene sahiptir: doğaüstü bir dünyaya inanç, doğaüstü dünya ile insanların sosyal dünyası arasında “aracı” olarak şaman; genellikle teriomorfik²⁶ formda olan yardımcı ruhlar tarafından şamana verilen ilham ve coşkulu ya da kendinden geçiren deneyimdir (Hultkrantz & Bäckman, 1978, s. 11). Ancak burada değinilmesi gereken nokta, şamanın aracılığının yalnızca transandantal bir dikotomiye değil, yönetim ve toplum arasında da var olduğudur. Arkaik dönemlerden devletleşme sürecine kadar olan süreçte Şaman'ın rolünün değişimlere uğramasına rağmen, motif düzeyinde dahi olsa devam etmesi, bu aracılığın devam ettiğine işaret eder.

Şaman'ın toplumsal rolünün uğradığı dönüşümün izleğinde muhakkak gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus da toplum içerisinde yerine getirdiği ve yukarıda da bahsedilen tüm dinsel ve törensel yetkilerinin bir anlamda kötüye kullanılması ya da zorbalık veya hile ile iktidara ulaşmasıdır. Roux da (Roux, 2014, s. 59) buna değinerek, Şaman'ın kendisine ait olmayan büyü tekniklerini ve diğer görevlerini, nedeni her ne olursa olsun, bir anlamda kötüye kullanması neticesinde iktidara ulaşmasını Şamanizm'in aksayan bir yönü olarak nitelendirmektedir.

Eski Türklerin dağınık topluluklar halinde Orta Asya'nın kuzeyi ve Sibiry'a da yaşadıkları dönemler, kazılar ve buluntular ışığında M.Ö. 1200'lere işaretlenebilir. Dolayısıyla tarihsel olarak çok öncelere ulaşan Şamanizmin tarihi, bu tarihsellikte de çakışmaktadır. Eski Türklerin bu bölgelerden bozkırlara olan yolculuğu coğrafi farklılığa olduğu kadar, sosyoekonomik bir dönüşüme de yol açmıştır. Eski Türkler, tarihlerindeki en büyük değişimlerden birini bu şekilde, ormanlardan bozkırlara yaptıkları göçle yaşayarak, avcılık ve toplayıcılıktan yetiştiriciliğe, rengineyiği kültüründen at kültürüne geçiş yaparak yaşadılar (Roux, 2007, s. 54). Elbette bu radikal bir değişiklik olmakla beraber, her sosyo-ekonomik değişimde olabileceği gibi eski adetler ve alışkanlıkların tamamı bir anda terkedilememiş ve unutulmamıştır. Toplum avcılık ve toplayıcılığa da yetiştiriciliğin yanında devam etmiştir.²⁷

²⁵ “Türklerin milli simgelerinden olan kartal Şamanist uygulamalarda çok yaygın olarak karşımıza çıkar. En yüksek ruhları taşıdığına inanılan bu hayvan, Gök Tanrı'nın timsali olarak ya da şaman ruhunu ifade etmek amacıyla Dünya Ağacının tepesinde tasavvur ediliyordu” (Çoruhlu, 2010, s. 154).

²⁶ İng. Theriomorphic. Teriomorfik, bir hayvan formuna sahip olabilmeye verilen ad olup, “Therianthropy” ile birlikte ele alınan bir kavramdır. Bu da insanların şekil değiştirme yoluyla diğer hayvanlara, metamorfoz ile dönüşme mitolojik yeteneğidir. Örneğin Fransa'daki Les Trois Frères'te bulunan mağara çizimlerinin, bu kavram ile ilgili eski inançları tasvir ettiği düşünülmektedir.

²⁷ Togan, eski Türklerin yarı göçebeliği konusuna değinerek, özellikle Göktürklerin kışın şehir ya da köylerde, yazın ise yaylalarda zaman geçirdiklerini Çin kaynaklarına atıfla nakletmektedir. Bkz. (Togan, 2019, s. 147).

Toplumsal yaşam eski Türklerde gerek coğrafi nedenler gerekse de ekonomik şartlar dolayısıyla tek başına yaşamaya elverişli değildi. İster çekirdek aile isterse de tek başına bir birey olsun, muhakkak karmaşık ilişkiler ağı içerisinde bir oymağa bağlı olduğu görülüyordu. Soy baba tarafından gelmekte²⁸ ve aile üyeleri ortak bir isim ve atadan gelmekteydi. Kökenlerine dair efsaneleri aile üyeleri nesiller boyu taşımaktaydı. Bu dar aile biçiminde şamanlar sahip oldukları eğilimler neticesinde bu toplumsal yapı içerisinde herkesin yerine getirdiği roller yerine, doğuştan getirdikleri özellikler nedeniyle, dışarıdan topluma dâhil olmaktadır (Roux, 2007, s. 135). Bu da çoğu kez törenlerin yönetilmesi, avların ve doğa ile kurulan ilişkilerin yönetilmesi biçiminde gerçekleşmekteydi. Zaman zaman da iktidarı veya yönetimi elinde bulunduran lidere bir takım hizmetlerde bulunabiliyordu. Şaman astrolojik bir rehber görevi görerek geleceğin yöneticiye ne getireceğini söylüyor, savaşların zamanını belirleme ya da kabilenin yerleşeceği yeri tespit etme gibi vazifeleri yerine getirebiliyordu.²⁹

2. Topluluktan Topluma Geçiş ve Şaman

Toplumsal dönüşümün izlerini, kabileden devlete, topluluktan topluma geçişlerde görebiliriz. Togan'a göre eski Türkler arasında kökenleri efsanelere dayanan kam, kağan, han ve törelere karşı bir tutum vardı. Bu tutum öylesine kuvvetli bir karşı çıkmayı içerisinde barındırıyordu ki, bunlara kara budun veya kara kemik diyerek öldüklerinde dahi uğursuzluk getireceğine inanılmış ve kendi mezarlıklarından uzak yerlere gömmüşlerdir. Bu köklü inanın milattan önceki devirlerden beri süregelen bir durum olduğu konusunda güçlü kanıtlar olduğunu düşünen Togan, devletçi kabile ya da toplulukların, bu ortadan kaldırılma ve dışlanma durumunun, bazı durumlarda büyük devletlerin kurulmasına, bazı kabilelerde yaşayan törelerin ezilmesine hatta topyekün katledilmelerine dahi sebep olmuştur (Togan, 2019, s. 154-155). Söz konusu durum tam da topluluk halinden toplum olmaya ve devletleşmeye geçilen süreçte, eski ya da ilk şamanların dışlanmasına, devletçi kabilelerin ve "devletçi" şamanların³⁰ öne çıkmasına neden olmuştur. Togan, toplumdan dışlanan bu unsurların tamamen ortadan kalkmadığını zaman içerisinde sönmüştükleri yerden yeniden filizlenerek topluma tesir ettiği ve güçlendikleri durumunun tarihsel süreçte gözlemlendiğini belirtir. Tıpkı topluluktan devlet olmaya geçişte korunan tamamen ortadan kaldırılamayan inanç unsurlarında olduğu gibi,

²⁸ Bu konuda karşıt görüşler de bulunmaktadır. Özellikle daha önce de değindiğimiz üzere toplumsal yaşamda kadınların ve ilk şamanların kadın olduğunu savunan görüşe göre, eski Türklerde soy da kadınlar üzerinden taşınmaktaydı. Ancak toplumsal dönüşümün ya da topluluktan topluma geçişin yaşandığı süreçte, kadınların sosyal statüsünün sınırlarının çizilmeye çalışılması, bu durumu da değiştirmiştir.

²⁹ Bu konuda Bkz. (Togan, 2019, s. 154).

³⁰ Burada kullanılan devletçi kabileler ifadesinden kasıt kabilelerin nihai olarak bir iktidar formu olduğu, devletçi şaman ifadesinden de devletçi kabileler için bütünleştirici bir toplumsal rol üstlenen figür olması kastedilmektedir.

yönetim kademesinde de görülür. Buna bir anlamda toplumsal sürekliliğin hermafroditliği denilebilir.³¹ Her toplumsal değişim sürecinde olduğu gibi burada da radikal değişiklikler, içerisinde özel durumlar barındırmakta, tam anlamıyla eski inanışlardan arı kalamamaktadır.³²

Bir başka açıdan bu toplumsal dönüşüm sürecine bakacak olursak, arkaik Şamanist geleneğinin evrensel “avcılık kökenlerine” ait anlamları, hem orman kültürü hem de ayı kültürü ve törenlerinin, topluluk döneminden daha sonra gelen kabile ve federasyon yönetimi ve giderek devlet siyaseti tarafından dönüştürülerek kullanılacak olmasından da izler bulabiliriz (Hassan, 2015, s. 93).³³

Eliade'nin de belirttiği üzere, dünyanın neresinde ve tarihin hangi çağında olursa olsun, tamamen “soyutlanmış” ve “kendi toprağının ürünü” bir dinsel olgu ya da kültürel yapı bulma şansı oldukça düşüktür. Tarih öncesine ait belge ve buluntular, eski taş çağından öncesine detaylı olarak gitmeye imkân vermemektedir. Örneğin en eski taş çağından önceki yüz binlerce yıl boyunca insanlığın, daha sonraları yaşanan dönemlerdeki gibi yoğun ve çeşitlilik gösteren bir dinsel yaşam sürdürmediğine inanmak için elle tutulur bir kanıt yoktur. Dolayısıyla insan topluluklarının kültürel temaslarla birbirine aktardığı, dinsel tasarım ve mitolojilerde korunmuş inançlar, “yerinde bitmiş” bir örnek görmekten bizi alıkoyar. Burada eski Türklerin de kendine özgü bir “form” gösterdiğini, bu kültürel temasların ve aktarımın varlığını görmezden gelmeden söylemek, tarihsel sürekliliğe daha uygun gözükmemektedir (Eliade, 2018, s. 33-34). Bu bağlamda eski Türklerde Şaman ve Şamanizm de, birçok nüvesinin de bizlere gösterdiği üzere arkaik özellikler göstermekte, ancak bu onun “saf” ve “karışmamış” bir inanış olduğunu göstermemektedir.

Eski Türk kavimlerinden herhangi birisinin iktidara yönelik hareketleri ve kudret kazanmaları, yalnızca nesep bağı ile değil buna benzer ortak bir bağ ile de olabilmektedir.

³¹ Toplumsal sürekliliğin değişken yapısı ve çok yönlü değişim süreci ve Şaman'ın bazı ayin ve törenlerde cinsiyetsiz ya da kadın kılığına girmesi, hermafroditlik durumuna benzetilerek analogik bir benzetme yapılmıştır.

³² Buna örnek olarak, gerek arkaik Şamanist öğeler gerekse de Şamanizm'in şekillenmesinde payları olan animizm ve totemizm öğeleri gösterilebilir. Klasik totemik unsurların yanı sıra, totemizmin uzantısı ve tabu haline gelmiş ortak kutsallık simgeleri de bulunmaktadır. Türkler için ortak kutsallık ve anlam taşıyan, ancak bazı federasyonlar için daha uzun süre kalıcı olmuş kutsallık simgeleri, inanç sisteminde farklı işlevlere sahip olmaktadır. Örneğin Yer-Su'ların simgelediği kutsiyet, nispeten daha geç zamanlarda yer alan Oğuzlar'da dahi izlenebilir. Oğuzlar inançları doğrultusunda suya girmiyor, yabancıların da yıkanmalarına dahi izin vermiyorlardı. Su, Türkler için köklü inanışlar doğrultusunda saf ve kutlu olup, yıkanmak ya da suya dalmak, bu saflığı kirletmek ve kutsiyete zarar vermek anlamına gelmekteydi (Hassan, 2015, s. 140).

³³“Gens örgütü, kabile, federasyon, konfederasyon, devlet aşamalarında veya anahanlıktan babahanlığa, babahanlığın yerleşmesiyle de yönetim ve siyasete geçiş sürecinde hep ilk anahanlık izinin görülmesi, tarihcenesi, ön tarih ve uygarlık boyunca süregelen bir mücadeleye işaret etmektedir. Mücadele, ilk “iz”in karşılık geldiği örgütlenmenin, beşeri yönlerinin ortadan kaldırılmasına dairdir. Ancak bu gerçekleştirilirken yine aynı gens örgütlenmesi unsurlarının değiştirilerek kullanıldığı bir mücadeledir. Bu bakımdan, kandaş örgütteki hürriyet-eşitliğin değiştirilmesini kurallaştıran bir kutsal simge, bir ad olan “kan (khan)”, sonraları babahanlık siyasetinin kağan'ı olacaktır” (Hassan, 2015, s. 213-214).

Kandaş toplumun ilkel sosyal örgütlenmesinden federasyon ve daha ileri dönemde devlet kurma olgusu için asabiyyet şarttır. Sosyal ve siyasal iktidarı kazanmak için, diğerlerini asabiyyet kuvveti ile iktidarı altına almış olmak gerekir. Bu anlamda devlet kurmaya yönelik iktidar mücadelesini kazanmak sürdürmek de zor kullanmayı gerektirmektedir. İbn-i Haldun'a göre asabiyyet toplulukları, devlet kurma gayesine ulaştırabilmektedir. Fakat asabiyyet yalnızca devlet ve saltanata ulaşılan son safhada değil, devletin kuruluş çağında da kendini kolektif bir gücün ortak bağı olarak göstermektedir. Zira kuruluş çağında, mağlup olan asabiyyet galip gelen asabiyyet ile iç içe geçer, kaynaşır (Hassan, 2015, s. 208-209). Gerek sosyal ve siyasal birlikteliğin sağlanması gerekse de galip gelen ile mağlup olan kaynaşmasından ileri gelen ve ortaya çıkan toplumsal bağ ya da İbn-i Haldun'un ifadesi ile asabiyye, dönem itibari ile ortak toplumsal bağın yegâne figürlerinden Şaman ve Şamanist unsurların toplumsal yapı üzerindeki etkilerinin ortadan kaldırılamamasından da ileri gelmektedir. Geleneğin üzerine inşa edilmeye çalışılan yeni görenekte de yerini alan bu unsurlar, toplumsal bilincin arka planında varlığını sürdürecektir. Burada vurgulanması gereken, Şaman'ın topluluk halinden devletleşmeye uzanan süreçte ortadan kaldırılması ya da kaldırılmaması değil, değişen ve dönüşen toplumsal rollerinin kurulmaya çalışılan yeni ortak bağda da var olmasıdır.

Eski Türk kavimleri dağınık halde varlıklarını sürdürdüklerinden çevreden gelen tehditlere karşı görece savunmasız olmaları, onların bir araya gelebilmelerinde hızlandırıcı etkisi olan bir diğer unsurdur. Bu nedenden ötürü federasyonlar oluşturmuşlar ve imparatorluklara giden süreçte örgütlenme düzeyinde ciddi problemlerle karşılaşmamışlardır. Tarihsel inceleme alanı olarak en verimli toplumsal yapıların imparatorlukların olmasından dolayı, genellikle bu geçişler üzerinden dönemin ve daha öncesinin incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Şaman figürünün ve dolayısıyla topluluğun inanç biçimleri ve öğelerinin değişimi de beraberinde gerçekleşmiştir. Eski Türklerin inançlarından olan animizm ve totemizm, yerini en tepede yer alan tek tanrı ya da gök tanrının yer aldığı monoteist inançlara bırakmaya başlamıştır (Roux, 2007, s. 136). Bu monoteist yani tek tanrının varlığına duyulan inanca dayalı dini sistemlere geçiş süreci, doğal olarak toplum ve devletin dini arasında yer alan farklılıklarla beraber yaşanmıştır. Birbirinden hem toplumsal yapı hem de coğrafi olarak farklılıklar gösteren ancak bir araya gelerek toplum ya da devlet oluşturabilme iddiasında olan bu eski Türk topluluklarında zaman ve yere bağlı inanç farklılıkları görülmektedir. Dolayısıyla halk düzeyinde, eski inanışlarla bütünleşerek varlığını sürdüren Şamanizm hâkimken, gök tanrı inancı da Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı üzere, Göktürk döneminde mevcuttu. Dolayısıyla gök tanrı inancı, salt monoteist olmaktan ziyade, dönemde Gök-Yer/Su-Atalar inançları ile bezenmiş Şamanist inanışlarla birlikte yerleşmekteydi. Bu durum da Türklere özgü olmaktan

çok büyük imparatorlukların kurulduğu devirlerde genel bir kült olarak kabul edilmektedir (Çoruhlu, 2010, s. 18-19). Federasyon ve konfederasyonların güçlendikçe etraflarında yer alan diğer uygarlıklara karşı savaş açmaları, son tahlilde, en güçlü örneklerde dahi fetih-savaş-yağma doğrultusunda bir araya getirmek, arkalarındaki geleneğe yaslanmakla mümkün olabilmektedir (Hassan, 2015, s. 120). Görüldüğü üzere, yukarıda da farklı açılardan ele alınan Şaman'ın toplumsal dönüşüm sürecinde geçirdiği değişim, bu geçiş sürecinde de görülebilir. Topluluk halinden topluma geçiş sürecinde yaşananlar, imparatorluğa geçiş sürecinde ya da cihana hâkim olma gayesinin yerleşmeye başladığı dönemlerde de görülmüştür. Şaman artık devletçi “şaman” kimliğinden dahi uzaklaşmakta, yönetim kademesi tarafından her ne kadar inanışların içerisine yerleşen unsur olarak kalsa da artık dışlanan, monoteist inançların yerini aldığı bir figür olmaktan kurtulamamıştır. Âlemler arasında yolculuk yapabilme ve hükümdara gelecekte haber verebilme yetisi ve yetkisine sahip olduğuna inanılan şamanların yerine, Gök Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi, kut inancı ile kutsanmış bir lider öne çıkmaktadır.³⁴

Sonuç

Orta Asya kandaşlığında, hayat tarzı ve örgütlenme, tarihsel süreç içerisindeki kademelenmesi geniş bir biçimde ele alındığında inançlardaki değişim sürecine ilişkin ipuçları barındırabilmektedir. Bunun sebebi, daha önce de değinildiği üzere, inanç ve örgütün üst üste yığılmış olmasındandır. Hayat tarzının belli başlı bazı öğelerinin giderek kavramlaşması ve kavramsallaşan bu öğenin hayat tarzının ortaya çıkışındaki işlevselliği düzeyinde açıklayıcı olabilmektedir (Hassan, 2015, s. 120). Dolayısıyla bu öğelerden dönemi itibari ile en öne çıkan, ana figürlerden Şaman'ın hayat tarzı ve örgütlenmedeki etkileri de, yaşanan toplumsal dönüşüm çerçevesinde ele alınmalıdır.

Eski Türklerde doğanın koruyucusu, törenlerin yöneticisi konumundaki Şaman, toplumsal değişim sürecine bağlı olarak, yukarıda da değinildiği üzere, farklılaşmış ve belirginleşmemiş toplumsal sınıfların ve yöneticilerin arasında etkisi azalarak, bir anlamda dışlanmıştır. Artık doğa, korunması gereken bir alan olmaktan çıkarak kutsiyetini yitirmeye başlamış, topluluk vasfını bırakarak, toplum olan ve zamanla devletleşen eski Türkler için ele geçirilmesi gereken bir yer olarak, cihan hâkimiyeti mefkûresi içerisinde yer alan bir nesne olmaya başlamıştır. Dolayısıyla artık Şaman, vecd ve cezbe halleri içerisinde, bir anlamda

³⁴ Buna örnek olarak bozkır kavimlerini birleştirerek, tarih sahnesine çıkan Cengiz Han dönemi Moğolları gösterilebilir. Temuçin'in Cengiz Han olduktan sonra, bir dağın kutsallığını duyurması ve etrafına bunu kabul ettirmesi siyasi olduğu kadar, ruhani olarak da güçlendiğini göstermektedir. Göktürklerden yaklaşık beş yüz yıl sonra Cengiz Han'ın da kutsallığa yaslanması, eski geleneğin üzerine yeni göreneğin inşa edildiğini göstermektedir (Temir, 2010, s. 103), (Hassan, 2015, s. 101).

büyücü gibi görülmeye başlanmıştır. Şaman'ın davulunda çizimlerle yer alan âlem³⁵, bu dönemden itibaren yalnızca motiflerde yer alacak ve doğanın nesneleştirilmesi ile paralel bir biçimde o da nesneleşecektir.³⁶

Örgütlenme ve inancın sistemleşip, birey tarafından taşınması sonucunda tarihsel geleneklerin oluşma süreci birbirine karışır. Dolayısıyla örgütlenme ve inanç, örtüşen bir görüntü çizerler. Arkaik dönemlerden bu yana, karşılaşılan her uğrakta, bu görüntü ile karşılaşma ihtimali yüksek olup, inanç ile ilgili olan en belirgin izlerin de, tören yöneticisi, dini görevli ve sihir yapabilen kişiden, kabile ve federasyon yönetimine giden yolda bırakıldığı anlaşılmaktadır (Hassan, 2015, s. 207). Toplumsal dönüşüm sürecinde, yönetime geçiş süreci yaşayan Şaman, hem merkezileşen hem de konfederasyonlar oluşturan topluluklar içindeki kendiliğindenliğini de kaybetmektedir. Artık korunacak doğa ortadan kalkmaya başlamakta, etraftaki diğer toplum ya da uygarlıklara rakip olabilmek ve mücadele edebilmede, ele geçirilmesi gereken ve avantaj sağlanabilecek bir nesnel alan haline gelmektedir.

Doğanın nesneleştirilmesi, toplumsal bağın merkezileşmeye bağlı “güçlenerek ayrışma” ve tahakküm yönünde dönüşümüne yol açan tarihsel değişimlerde her dönemde etkili bir rol oynamıştır. Bahsi geçen “güçlenerek ayrışma” dan kasıt, birbiri ile çelişkili iki durumdur. Yani toplumsal düzenin üzerine inşa edildiği bir ilksel durum vardır, ancak buna ilksel kaos demek için öncelikle günümüze ait düşünce kalıplarından sıyrılarak dönemin fotoğrafı çekilebilmelidir. Özellikle eski Türk toplulukları düşünüldüğünde bu bilimsel bir kesinlikle belirlenemeyecek kadar arkaik bir olgudur. Toplumsal bağın, toplumaşma ve devletleşmenin ortaya çıkması ile nicelik olarak güçlendiği yorumu yapılabilir de, nitelik olarak kendiliğindenliğin topluluğun tüm unsurları bağlamında kaybedilmeye başlanması ve nesneleştirme, bu toplumsal bağın çelişkili biçimde zayıflamasına yol açacaktır. Elbette düzeyi veya şiddeti farklı olmakla birlikte, bu eski topluluklarda ve eski Türklerde de buna benzer şekilde gerçekleşmiştir. Artık toplumaşan kabileler devletleşmeye başladıkça, kendiliğindenliği tahakküm ile ortadan kaldırmaya başlamış, toplumsal bağ ve Şaman da kendiliğindenliği yitirmiş, tıpkı doğa gibi onlar da nesneleştirilmiştir.

³⁵ Bu konuda detaylı bilgi için Bkz. (Anohin, 2006, s. 56-73).

³⁶ Moğol ve Altay rivayetlerinde bunun örneğini bulabiliriz. Moğollar tarafından takip edilen Altaylılar, Karagay dağına sığınmışlar ve kurban kesmişlerdir. Bir anda dağ ormanlarla kaplanmış, Moğollar izlerini bulamamışlardır. Moğolların kavimlerini birleştirdikten sonra, yani konfederasyonlaştıktan sonra anlatılagelen bu rivayetler, nispeten geç dönemlerde Cengiz Han'ın, bu kutsiyet alanını ele geçirme çabası ve tek başına bir dağa ya da bir ormana kutsiyet atfedebilmesine giden yolların taşını döşemiştir. Doğal alan, siyasi amaçlar uğruna ele geçirilmesi gereken yer olmaya başlamıştır (Hassan, 2015, s. 101).

Kaynakça

- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Z. Karadavut, & J. Meyermanova, Çev.) Konya: Kömen.
- Boyer, B. L. (1969). Shamans: To Set the Record Straight. *American Anthropologist*, 307-309. Ağustos 5, 2021 tarihinde https://www.jstor.org/stable/669866?seq=1#metadata_info_tab_contents adresinden alındı
- Bozkurt, F. (1995). *Türklerin Dini*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabcacı.
- Durkheim, É. (2005). *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. (F. Aydın, Çev.) İstanbul: Ataç Yayınları.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. (N. Uluğtuğ, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabcacı.
- Eliade, M. (2018). *Şamanizm*. (İ. Birkan, Çev.) Ankara: İmge.
- Enriquez, E. (2019). *Sürüden Devlete Toplumsal Bağ Üzerine Psikanalitik Deneme*. (N. Tural, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Frazer, J. G. (2004). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri*. (M. H. Doğan, Çev.) İstanbul: Payel.
- Hassan, Ü. (1984, 01 01). Evrim Teorisi ve Anahanlık Tartışmaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 39(1), 157-166. doi:10.1501/SBFder_0000001441
- Hassan, Ü. (2015). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hassan, Ü. (2015). *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğu Batı.
- Hultkrantz, Å., & Bäckman, L. (1978). *Studies in Lapp Shamanism*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- İnan, A. (1948, Mayıs-Haziran). Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI(3), 127-137. 09 02, 2021 tarihinde <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/2242> adresinden alındı
- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kværne, P. (2009, Aralık). Bon and Shamanism. *East and West*, 59(1/4), 19-24. doi:10.2307/29757798
- Lang, A. (1897). *Modern Mythology*. London: Longmans, Green and Co.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1940). *Greek-English Lexicon*. London: Oxford University Press.
- Lubbock, J. (1882). *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*. London: Longmans, Green and Co.
- Marett, R. R. (1909). *The Threshold of Religion*. London: Methuen and Co. Ltd.
- Morris, R. C., & Leonard, D. H. (2017). *The Returns of Fetishism and Charles de Brosses and the Afterlives of an Idea*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

- Roux, J. P. (2000). Atalar Kültü - Türkler ve Moğollar. Y. Bonnefoy içinde, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (L. Yılmaz, Çev., Cilt 1, s. 81-82). Ankara: Dost Kitabevi.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (L. Arslan Özcan, Çev.) İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J. P. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (A. Kazancıgil, Çev.) İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J. P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (L. Arslan Özcan, Çev.) İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. (M. Y. Sağlam, Çev.) Ankara: BilgeSu.
- Schmidt, P. W. (1964). Eski Türklerin Dini. (S. Buluç, Dü.) *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13(0), 75-90. 08 31, 2021 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17052/178092> adresinden alındı
- Spencer, H. (1896). *The Principles of Sociology*. New York: D. Appleton and Company.
- Temir, A. (2010). *Moğolların Gizli Tarihi*. (A. Temir, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tylor, E. B. (1871). *Primitive Culture*. London: John Murray (publishing house).
- Wang, P. (2011). The Power of Numbers in Shamanism A Patterned Explanation of Shaman Names in Inner Asia. *Central Asiatic Journal*, 91-127. doi:10.2307/41928572
- White, L. A. (2007). *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. California: Left Coast Press.